

تربیت خانوادگی در قرآن

ایجاد محیط تربیتی مساعد
دکتر حمید محمدقاسمی

از درون خانواده و بستگان ایشان سراغ می‌گیرند.

مثلاً ابراهیم (ع) در آغاز راه، دعوت را از عموی خویش - و آن هم با رعایت مودت و احترام کامل - آغاز می‌کند. پس از او جلوه‌های دیگر عنایت به خانواده را در دعاهای عمیق و پرمحتوایی که آن حضرت درباره خانواده و نسل و ذریه خود دارد، می‌توان مشاهده کرد. آنگاه که می‌گوید:

«پروردگارا مرا و فرزندانم را از پرستش بت‌ها مصون بدار» (ابراهیم / ۳۵).

و یا می‌فرماید: «پروردگارا! مرا برپاکنده نماز قرار ده و فرزندان مرا نیز چنین کن. پروردگارا دعای ما را بپذیر» (ابراهیم / ۴۰).

جالب آنکه نه تنها دعای ابراهیم در حق فرزندانش به نیکی مستجاب گردید، بلکه به تعبیر قرآن فرزندش اسماعیل (ع) - در ادامه راه پدر و در تبعیت از آن اسوه نیکو - خود «همواره خانواده خود را به نماز و زکات دعوت می‌کرد» (مریم / ۵۵).

نهال وجود اسماعیل (ع) در خانواده‌ای شکل گرفته بود که پدر و مادر هر دو به زیباترین و زینده‌ترین زبوره‌های اخلاقی آراسته بودند و او در مقام صبر و رضا و تسلیم از پدر و مادر مهذب خود الگو گرفته بود.

از این رو می‌بینیم، هنگامی که پدر رویای صادق خویش را برای او بازمی‌گوید و می‌فرماید: «فرزندم من در خواب دیدم که باید تو را ذبح کنم، بنگر که نظر تو چیست؟» (صافات / ۱۰۲)، اسماعیل که درس صبر و استقامت و ایمان را در مکتب او خوانده است، با دلی آرام و طیب خاطر از این فرمان الهی استقبال می‌کند و با قطعیت می‌گوید: «پدرم، هر دستوری به تو داده شده است اجرا کن. به خواست خدا مرا از صابران خواهی یافت» (همان / ۱۰۲).

این واقعیت که تفکر و اعتقادات و باورهای دینی والدین به فرزندان و ذریه آن‌ها منتقل می‌شود، امری است غیرقابل انکار، چنان که قرآن وقتی

یکی از ویژگی‌های انسان تأثیرپذیری از شرایط محیطی اعم از شرایط زمانی، مکانی و اجتماعی است. از این‌رو، رشد برخی افکار، نیات و رفتارهای آدمی را باید در شرایط محیطی او جست‌وجو کرد. بر این اساس، برای زدودن رفتارهای نامطلوب یا ایجاد حالات و رفتارهای مطلوب در انسان باید به دستکاری شرایط محیط او پرداخت. گاه ما از وجود نوعی رفتار یا افکار معین در کسی نگرانیم، اما برای تغییر آن‌ها مستقیماً و فقط به خود او هجوم می‌بریم و به بافت موقعیت و شرایطی که او در آن قرار گرفته است توجهی نشان نمی‌دهیم.

خانوادگی باید برنامه‌ریزی‌های دقیق تری انجام گیرد.

خانه به مثابه معبد

ازجمله برنامه‌های سازنده‌ای که خداوند برای بازسازی قوم بنی‌اسرائیل به حضرت موسی (ع) ابلاغ کرد، توجه به کانون خانواده و شروع اصلاحات از درون آن بود؛ آنجا که بنی‌اسرائیل را مأمور می‌سازد و می‌فرماید: «خانه‌های خویش را به سوی قبله قرار دهید» (یونس / ۸۷).

چنانچه پدران و مادران خانه‌های خویش را همچون معبدی مقدس بدانند و آن را به قبله‌گامی برای نشر و اشاعه اخلاق فاضله و معارف توحیدی و علوم سودمند مبدل سازند، بدون شک فرزندان که پرورش یافته چنین خانواده‌هایی هستند، در دام‌های فراوانی که پیش روی آنان گسترده است گرفتار نخواهند آمد.

به‌طور کلی، یکی از راهبردهای کلی تمام انبیای الهی همچون نوح، لوط، ابراهیم، اسماعیل و پیامبر اسلام (ص) آن بود که دعوت دینی را از خانواده و بستگان خویش آغاز می‌کردند، چراکه به وضوح دریافته بودند، برای دست زدن به یک برنامه انقلابی و اصلاحی گسترده، باید از حلقه‌های کوچک‌تر آغاز کرد و چه کانونی مهم‌تر و شایسته‌تر از خانواده خودشان، که همواره چشم دوست و دشمن به آن دوخته شده است و تأثیرات دعوت آن‌ها را نخست

یکی از عوامل مهم برای تربیت مناسب، محیط خانه و خانواده است. خانه و خانواده نخستین محیطی است که انسان را تحت تأثیر روابط و مناسبات خود قرار می‌دهد.

از طرفی، سال‌های نخست تربیت بسیار اهمیت دارد، زیرا در این سال‌ها ساختار جسمانی، عاطفی، اخلاقی و عقلانی شکل می‌گیرد. کودک در خانواده چشم به جهان می‌گشاید و عادات و اخلاق خود را از خانواده فرا می‌گیرد و روابط انسانی و عاطفی را در انجامی آموزد.

کودک از تمام گرایش‌ها و محرک‌های درون خانواده تأثیر می‌پذیرد و رفتار او به تبع رفتار خانواده شکل می‌گیرد. کودک به مجرد اینکه زبان مادری را در خانه فرا می‌گیرد، از طریق گفت‌وگو و پرسش، افکار و آرای اعضای خانواده را فرا می‌گیرد و تحت تأثیر آن‌ها واقع می‌شود. والدین نه تنها مأمور و پناه کودک‌اند بلکه نخستین آموزگار و راهنما و الگوی او نیز هستند. اگر ما در اعمال و رفتار روزمره خود دقت و آن‌ها را تجزیه و تحلیل و ریشه‌یابی کنیم، درمی‌یابیم که بیشتر آن‌ها از تربیت خانوادگی سرچشمه می‌گیرند. در واقع اجتماع از واحدهای کوچکی تشکیل می‌شود که همان «خانواده» است و هرگاه این واحدهای کوچک که رسیدگی به آن آسان‌تر است اصلاح گردد، جامعه اصلاح می‌شود.

به‌ویژه در عصر پیچیده کنونی برای تعلیم و تربیت

از باور توحیدی ابراهیم (ع) یاد می‌کند که می‌گوید: «من با تمام وجود تسلیم فرمان پروردگار عالمیانم» (بقره/ ۱۳۱).

به وضوح می‌بینیم نوه او یعقوب نیز همین سفارش را به فرزندان خود دارد که: «لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (همان/ ۱۳۲). و فرزند یعقوب (ع)، یوسف (ع) نیز مرگ در حال تسلیم را از خدا می‌خواهد (تَوْفِئِي مُسْلِمًا) (یوسف/ ۱۰۱).

گویي اندیشه توحیدی ابراهیم (ع) همچون نهري زلال در بستر وجودی فرزندان و ذریه‌اش جریان یافته و روح آن‌ها را از زلال خود سیراب ساخته است یا هنگامی که به سیره پیامبر وارسته الهی حضرت یحیی (ع) می‌نگریم، می‌بینیم که وی از همان کودکی به صفات اخلاقی شایسته‌ای متصف است، بدان گونه که خداوند وی را از همان سن و سال کم، شایسته پذیرش منصب نبوت می‌گرداند: «... به او در همان سن کودکی مقام نبوت بخشیدیم» (مریم/ ۱۲).

به این ترتیب، روشن می‌شود که کانون خانواده تا چه حد در شکل‌گیری شخصیت کودک و عادات و رفتار او مؤثر است و در اصل نخستین مدرسه‌ای که کودک در آن درس‌های فضیلت و انسانیت می‌آموزد، همان دامن مادر و آغوش پدر است، همچنان که ریشه بسیاری از ناهنجاری‌ها و صفات ردیله را نیز باید در روابط و مناسبات خانوادگی سراغ گرفت و از تأثیرات نامطلوبی که روحیات و کردار ناشایست والدین بر لوح ضمیر کودک به جای می‌گذارد نباید غفلت ورزید.

قرآن کریم خانواده‌ای را شایسته و نمونه می‌داند که همه اعضای آن در انجام کارهای خیر با یکدیگر شریک و همفکر و همگام باشند. همچنان که درباره خانواده زکریا این ویژگی را یادآور می‌شود و می‌فرماید: «آن‌ها در انجام کارهای خیر شتاب می‌کردند و به‌خاطر عشق به طاعت و وحشت از گناه، در همه حال ما را می‌خواندند و همواره برای ما خاشع بودند» (انبیا/ ۹۰).

تربیت شایسته فرزندان

در مبانی تعلیم و تربیت الهی برای رشد و شکوفایی شخصیت کودکان مراقبت‌ها و وظایف خاصی لحاظ گردیده است که برخی از آن‌ها که در لابه‌لای داستان‌های قرآن جلوه‌گر شده‌اند، از جمله:

۱. برای تربیت و اصلاح فرزندان، حتی پیش از انعقاد نطفه باید به فکر بود و با دعا و مناجات به درگاه خدا فرزندان و ذریه‌ای پاک طلب کرد.

همچنان که حضرت زکریا (ع) با دلی خاشع از درگاه الهی چنین درخواست می‌کند که: «پروردگارا از نزد خودت فرزندی که جانشین من باشد به من ببخش... و پروردگارا این جانشین مرا مورد رضایت خود قرار

ده» (مریم ۵ و ۶).

۲. والدین دوراندیش حتی پیش از تولد فرزند خود به فکر منشأ خدمت بودن او و مفید بودنش برای دیگران هستند. همسر عمران که با وجود اینکه از صمیم دل از درگاه خدا تقاضای فرزندی داشت، نذر می‌کند فرزندش که میوه دل اوست، دامن پرمهر او را رها سازد و به خدمت در معبد بپردازد (آل عمران/ ۳۵).

۳. ضروری است والدین پیش از هر چیز به فکر سلامت روحی و اعتقادی فرزندان خود باشند، همچنان که مادر مریم پس از تولد فرزندش اول چیزی که از خدا خواست آن بود که نوزادش و تمامی فرزندی که در آینده از او به‌وجود می‌آیند، از وسوسه‌های شیطنی برکنار باشند و در پناه لطف خداوند قرار گیرند (مریم/ ۳۶).

۴. والدین دلسوز حتی تا واپسین لحظات عمر خود دغدغه مسائل اعتقادی فرزندان خود را دارند و نسبت به آینده آن‌ها نگران‌اند.

همان گونه که یعقوب (ع) به هنگام مرگ، نسبت به آینده فرزندان ناراحت و نگران بود. از این رو آنان را جمع کرد و این نگرانی را بر زبان آورد و پرسید: «پس از من چه چیز را می‌پرستید؟» (بقره/ ۱۳۲).

جالب آنکه یعقوب می‌پرسد: «چه چیز؟» می‌پرستید؟ نه «چه کسی» را؟ چرا که در محیط زندگی او گروهی بت پرست بودند که در برابر اشیا سجد می‌کردند. آن حضرت می‌خواست بدانند آیا هیچ گونه تمایلی به آیین بت پرستی در اعماق جان فرزندان هست؟ اما پس از پاسخ فرزندان که گفتند: «تنها خدای تو و خدای پدرانت ابراهیم و اسماعیل و اسحاق را می‌پرستیم، همان خدای یگانه یکتا را» (همان/ ۱۳۳)، حضرت یعقوب آرامش خود را بازیافت.

۵. والدین باید روحیات فرزندان خود را به درستی بشناسند و آن‌ها را مطابق خلیات و استعدادها و قابلیت‌هایشان، در مسیری درست و منطقی، با تربیتی حکیمانه و مدبرانه به سوی رشد و شکوفایی شخصیت هدایت کنند.

حضرت یعقوب (ع) نمونه پدری است که کاملاً از روحیات و خلیات فرزندان مطلع بود. وقتی از خواب فرزندش یوسف (ع) - که از مقام بلند و جایگاه رفیع او حکایت داشت - مطلع گردید، از ترس اینکه مبدا همین امر آتش حسادت را در میان سایر برادران وی مشتعل کند، به فرزندش روی کرد و گفت: «فرزندم! خوابت را برای برادرانت بازگو مکن که برایت نقشه‌ای (خطرناک) می‌کشند» (یوسف/ ۵).

۶. والدین دوراندیش کسانی هستند که نه تنها به سعادت فرزندان بلافصل خود می‌اندیشند، بلکه افق دید خود را به آینده‌های دور می‌دوزند و سعادت ذریه و نسل‌های پس از خود را از درگاه الهی می‌خواهند.

همچنان که ابراهیم و اسماعیل (ع) هنگام تجدید بنای خانه خدا دست به درگاه خدا گشودند و چنین دعا کردند که: «پروردگارا! ما را تسلیم فرمان خود قرار ده و از نسل و ذریه ما امتی که تسلیم فرمان تو باشند به وجود آور» (بقره/ ۱۲۸).

یا زکریا (ع) را می‌بینیم که در سن پیری و درست در زمانی که عشق به فرزندی که ادامه‌دهنده راه وی باشد تمام وجودش را احاطه کرده بود، تنها برای چنین فرزندی دعا نمی‌کند، بلکه برای ذریه و نسلی که استمرار داشته باشند دست به دعا می‌گشاید و آن هم نه هرگونه ذریه‌ای، بلکه ذریه‌ای پاک و شایسته: «رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدَّعَاءِ» (آل عمران/ ۳۸).

انتخاب نام نیکو برای فرزندان

نخستین احسان و نیکی والدین به کودک - پس از تولد - آن است که نام زیبا و خوشایندی برای او انتخاب کنند. اسمی که پدر و مادر روی کودک می‌گذارند، تا لحظه مرگ همراه اوست. از این رو، اگر اسمی سبک و زنده و مضحک برایش برگزینند که او را در معرض استهزا و توهین دیگران قرار دهد، همین امر در او عقده روانی ایجاد خواهد کرد و شخصیتش را دچار تزلزل خواهد ساخت.

مسئله نامگذاری از چنان اهمیتی برخوردار است که خداوند برای اولیای خود، قبل از تولدشان، نامگذاری می‌کند، از جمله:

فرشتگان از طرف خدا به مریم بشارت می‌دهند که خداوند فرزندی به او خواهد داد که نامش مسیح است:

(إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بَكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ) (آل عمران/ ۴۵).

یا به حضرت زکریا بشارت می‌دهند که خداوند پسری به نام یحیی به وی ارزانی می‌دارد که پیش از آن کسی هم‌نام او نبوده است: «إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا» (مریم/ ۷). و یا همسر عمران پس از تولد فرزندش او را مریم نامید: (إِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ) (آل عمران/ ۳۶) که در لغت به معنی «زن عبادت‌کننده» است و این نام خود از عشق و علاقه وافر این مادر پاک برای وقف کردن فرزندش در مسیر بندگی خدا حکایت دارد.

پی‌نوشت

۱. البته برخی از مفسران معنای «قبیله» را در آیه یادشده به معنی «مقابل یکدیگر» یا «زدیک به هم» گرفته‌اند و گفته‌اند این کار کمک مؤثری به تمرکز و اجتماع بنی‌اسرائیل می‌کرد و آن‌ها از این طریق می‌توانستند مسائل اجتماعی را به‌طور عمومی بررسی کنند و به‌عنوان انجام مراسم مذهبی دور هم جمع شوند و برای آزادی خویش نقشه‌های لازم را طرح کنند.